

У. Тэндэнцыя да сінкрэтызму мастацтваў.

Героямі паэмы нараўне з рэальна існуючымі людзьмі і гістарычнымі асобамі становяцца і творы мастацтва, напрыклад скульптуры "Мінін і Пажарскі", "Рабочы і сялянка".

Усё дзеянне паэмы адбываецца пад безупынную музыку. Усюды Венечку суправаджаюць плячучыя анёлы. Потым на Курскім вакзале героя сустрае ненавідны яму Казлоўскі: "Музыка с какими-то пёсыми модуляциями. Это ведь и в самом деле Иван Козловский поет, я сразу узнал, мерзее этого голоса нет". Адзін з важнейшых герояў паэмы – М.Мусаргскі. У пачатку паэмы аб ім узгадваецца ўскосна ("Царь Борис убил царевича Дмитрия"), потым Венечка параўнае сябе з вялікім трагікам Шаляпіным (зноў намёк на "Барыса Гадунова" Мусаргскага). Затым ідзе гісторыя стварэння бессмяротнай оперы "Хаваншчына": "Мусоргский лежит в канаве с перепоею, а мимо проходит Н.Римский-Корсаков, в смокинге и с бамбуковой тростью. Остановится Римский-Корсаков, пошекочет Модеста своей тростью и говорит: "Вставай! Иди умойся, и садись дописывать свою божественную оперу "Хованщина". У чымсьці Венечка падобны да Мусаргскага. Венечка і п'е, як піяніст ("Я пил без тошноты и без бутерброда, из горлышка, запрокинув голову, как пианист, и с сознанием того, что еще только начиналось и чему предстоит быть"). І яго дзяўчына п'е, як піяністка ("А она взяла – и выпила еще 100 грамм. Стоя выпила, запрокинув голову, как пианистка"). Ды і ўвогуле, "все пили, запрокинув головы, как пианисты".

І напрыканцы паэмы гучыць жудасная і злавесная музыка: "А кимвалы продолжали бряцать, а бубны гремели. И звезды падали на крыльцо сельсовета. И хохотала Суламифь".

¹ Липовецкий М. Диалоги с Хаосом // Знамя. 1992. №8.

В.В. КАЛАДЗІНСКІ

МАТЫВЫ І ВОБРАЗЫ БЕЛАРУСКАЙ СЯМЕЙНА-БЫТАВОЙ ПАЗААБРАДАВАЙ ЛІРЫКІ

У багатай песеннай палітры беларускага народа адметнае месца належыць народным песням пра сямейнае жыццё. Бо, як вядома, тэма сямейнага жыцця, матывіроўка долі жанчыны, а дакладней, яе бяздолля, выразна прасочваецца ў многіх жанрах фальклору, асабліва песенных. Песні, як правіла, самі складалі і спявалі жанчыны на попрадках ў доўгія зімовыя вечары, у час сумеснай працы на поліве, сенаванні, жніве, а таксама ў перадсвяточныя і святочныя дні, на сямейных урачыстасцях: радзінах і вясельлі.

Іменна ў жаночым асяроддзі маладыя замужніцы і пажылыя жанчыны маглі "паспавядацца" адна адной праз песню пра сваю долю, пра адносіны да нявесткі ў чужой сям'і, пра рэальную і ўяўную сустрэчу і размову з сваімі бацькамі, братамі, сёстрамі, пра мужа-лайдака, п'яніцу, гуляку, а іншы раз і пра лянівую жонку, няўдаліцу і недарэку, з якой "ні ў пір, ні ў мір" нельга пайсці, або пра надта ж схільную да любошчаў. У песнях-споведзях некаторыя з названых матываў нярэдка падаваліся іранічна, жартоўна і як быццам з боку назірання мужчыны, які сам паведамляе пра наяўныя адмоўныя рысы жанчыны. Такіх песень найбольш бытуе на Віцебшчыне, дзе яны спяваліся амаль пастаянна за бяседным сталом, асабліва ў час хрышчэння дзіцяці. Таму на Віцебшчыне большасць песень пра сямейнае жыццё не толькі рэалістычных, але і жартоўна-сатырычных называецца "ксціннымі" (хрысціннымі).

У адпаведнасці з захаваннем пэўных традыцый жанр, змест і матывы песень складаліся ў асобных рэгіёнах Беларусі, аддаючы перавагу пэўнай жыццёвай сітуацыі.

Мноства песенных сюжэтаў можна налічыць у вызначаных намі пяці найбольш важных тэматычных груп сюжэтаў сямейна-бытавых песень:

1. Песні-роздумы дзяўчыны і хлопца пра будучае сямейнае жыццё.
2. Песні замужняй жанчыны аб жыцці ў няроднай сям'і.
3. Песні аб па-

кутлівым жыцці ўдавы і ўдаўца. 4. Песні-скаргі мужчыны на няўдалы шлюб і прымацае жыццё. 5. Песні аб бяздоллі сіраты.*

Гэтыя групы песень у сваю чаргу можна падзяліць на падгрупы, кожная з якіх мае свае варыянты сюжэтных матываў. Першая тэматычная група песень цесна звязана з вясельнай лірыкай, яе нават цяжка іншы раз адрозніць ад вясельных песень. Гэтую тэматычную групу песень мы назвалі "песнямі вясельнага прыгатавання". У гэтай групе вядзецца размова паміж братамі і сёстрамі рознага ўзросту аб сватанні, што хутка чакаецца, бо пра гэта ў ваколіцы ходзяць чуткі. Брат сястры гаворыць: *Быў я на рынку, чуй навінку – Пра цябе маладую. // Купляюць венчык і шэсць шпілечак // На тваю галоўку.*

У гэтых песнях адчувальна некаторая ўмоўнасць, іншасказанне. Творы пабудаваны іншы раз у форме разгорнутага паралелізму, дзе карцінам прыроды адпавядаюць чалавечыя адносіны. У некаторых дзявочых песнях даюцца павучанні, парады будучай нявестцы як паводзіць сябе ў чужой сям'і. Гэтыя творы могуць мець таксама іншасказальны характар: *Быстрая рэчка беражыстая, // Пакідай берагі, ды ідзі ў лугі. // А ты, дзевачка наравістая, // Пакідай наравы, што ў маткі былі. // А бяры наравы свакройчыны. // Трэба рана ўстаць, ды цяляткам даць, // Сени і хату падмясці, і вады прынясці. // Усё дзела парабіць і свакройцы ўнаравіць.* У дадзенай песні вобразны план не такі разгорнуты, як у вясельных. Тут паралель толькі пазначана, але затое адразу выяўлена галоўная думка твора: імклівая рэчка з крутымі берагамі павінна змяніць сваё рэчышча, роўна прайсці праз лугі, а дзяўчыне неабходна адкінуць свае кепскія звычкі, прыладзіцца да новых, невядомых ёй абставін ў чужой сям'і.

Песня сцвярджае думку аб тым, што як нельга змяніць рэчышча, так і немагчыма змяніць прыроджаны і гадамі выпрацаваны характар чалавека. Пра гэта гераіня адной з песень гаворыць: *Маёй натуры не перастано-ваць, // Мая натура айца і матулі.*

У дзявочых песнях тыпу выказванняў і лірычных роздумаў выяўляюцца розныя матывы: ад жалбы-споведзі на няўдалае каханне, на нешчаслівы лёс, горкае бяздолле да значных разважанняў-абагульненняў паводле шматлікіх жыццёвых фактаў. У так званых "пераходных" песнях ад любоўных да вясельных з сямейнай тэматыкай глыбока і шматгранна намаляваны карціны вольнага і шчаслівага жыцця дзяўчыны да замужжа ў бацькоўскай хаце. У гэтых песнях дзяўчына паслухмяная, яна паважае сваіх бацькоў, ва ўсім просіць іх дазволу і парады, разважае з імі: *Што мне рабіць? // Ці замуж ісці, // Ці дома быць? // Замуж пайшоўшы – вялікае гора, // А дома быць – людская мова.* Песні гэтай падгрупы ўсебакова раскрываюць душу дзяўчыны, у іх адбілася гама пачуццяў дзяўчыны перад замужам, які з'яўляецца для яе загадкай: *Ручанькі мае, ручанькі белыя, // Каму ж вы будзеце, мілыя? // Калі старому – бронь божа! // Калі парайні мяне – дай божа.* Дзяўчыну палохаюць абставіны, якія прымушаюць яе выйсці замуж за старога, малага, п'яніцу ці ўдаўца. Іншы раз яна асмельваецца звярнуцца да бацькоў з просьбай не аддаваць замуж за каго не хочацца, ні за старога, ні за малага, а за роўнага, бо не за роўным быць – сухата мая, // А за любым быць – красата мая.

У дзявочым роздуме найбольшы страх выклікаюць лютая свакроў і свёкар з іх павучаннямі і нараканнямі, бо ім маладзіца павінна будзе ва ўсім падпарадкоўвацца. На нявестку мужава радня глядзіць перш за ўсё як на рабочую сілу, даўно жаданую ў сям'і:

А ў мяне дома дый ліхі свёкар,
Ды ліхі свёкар дый ліха свакруха.
Ой, сустрэнуць мяне на варотачках,
Ой, пашлюць мяне дый па вадзіцу,
Ой, у шчыры бор у крыніцу.

Аднак ў дзявочых песнях у адрозненне ад песень замужняй жанчыны менш смутку, гора, а больш аптымізму, бадзёрасці, чакання шчасця. Праў-

* У артыкуле выкарыстаны тэксты песень з архіва фальклорна-дыялекталогічнай лабараторыі БДУ і асабістыя запісы.

да, і сярод гэтых песень сустракаюцца такія, у якіх праглядваюцца тры-
вожныя моманты: дзяўчыну з маленства праследуюць няшчасці, гора, бяда:
*За гару сонца закацілася, // Няшчасная дзявіца нарадзілася. // А як
была маленькая ў пялёначках – // Стаяла горушка ў галовачках. //*
А як стала падрастаці – // Стала горушка прыбываці. Іншы раз
дзяўчына вінаваціць маці, што тая не ўзбудзіла яе рана, бо ўсе дзевачкі
рана ўсталі, шчасце і долю разабралі.

Персаніфікаваны вобраз долі-гора больш дасканала раскрыты ў песнях
замужняй жанчыны. У такіх песнях-роздумах жанчына звычайна звяртаец-
ца ў думках да маці, якая можа яе пачуць і ўспомніць, сядучы за стол вя-
чэраць. Дачка не апавядае ёй пра свае пакуты, а толькі ў марах адмаўля-
ецца ад запрашэння ісці вячэраць: *Я ўжо дома вячэрала, // Не сухі хлеб
ела, // Слёзкамі палівала, // Сваю долю праклінала.*

Роздум аб долі тут не толькі ўмоўны, сімвалічны, але набывае рэаль-
ную аснову. Клічучы долю, якая невядома дзе дзелася, *ці ў моры ўтані-
лася, ці ў агні згарэла* маладзіца ўяўляе сабе свой родны бацькоўскі кут
і раздумвае над сваім лёсам.

У беларускай сямейна-бытавой лірыцы песень-роздумаў хлопца пра бу-
дучую жаніцьбу значна менш, чым у любоўнай. Гэта абумоўлена розным
тэматычным зместам саміх песень. Акадэмік Я.Карскі заўважыў, што ка-
ханне беларускага хлопца некалькі разважнага характару. Перш чым звяр-
нуць увагу на якую-небудзь дзяўчыну, ён разважае, ці задавальняе яна
эканамічным меркаванням будучай сям'і, ці дастаткова яна працаздольная.

Выбіраючы сабе будучую жонку, хлопец звяртаецца да маці з пытан-
нем: *Каторую браці? // Ці тую, што хораша ўбрана? // Ці тую, што
сэрцу прыстала? // Ці тую, што золатам багата або // Ці тую ба-
гатую, што валы ды каровы? // Ці тую сіраціначку, што чорныя
бровы.*

У некаторых варыянтах гэтай песні ўслаўляецца працавітасць дзяўчы-
ны-сіраціны, якая "што ні возьме, то зробіць", і тут жа супрацьпастаўля-
ецца ёй "багатая нехарошая, што па садзе пахаджала, а бедная сіраціначка
капу жыта склала".

У песні "Заездзіў я каня варанога для твайго ліца румянога", запісанай у
Докшыцкім раёне, хлопец звяртаецца да дзяўчыны з пытаннем: *Скажы
ты мне, дзейка, прайду, // Ці пойдзеш ты за мяне замуж? Уся песня
пабудавана ў форме дыялогу, што дазваляе адчуць глыбіню пачуццяў пе-
сенных персанажаў. Дзяўчына ўжо папярэдзіла хлопца і яго радню, што ім
не сыйсціся разам, бо яна бедная, а ён багатый. Але хлопец яе моцна кахае і
ўгаворвае браць шлюб. Дзяўчына верыць у шчырасць пачуццяў хлопца,
але баіцца магчымых папрокаў яго маці: *Нашто было бедную браці.**

У песнях падрыхтоўчага перыяду да жаніцьбы часта дарадчыкамі хлоп-
ца выступаюць не толькі бацькі, але браты і сёстры. У такіх творах іншы
раз выкарыстоўваецца шырока вядомы ў фальклорнай паэтыцы прыём тра-
чнасці (траістасці):

Як паедзеш, мой братка, у дарожку,
Там будзе стаяць тры паненачкі ў радочку.
Не бяры ж ты, мой брацейка, у золаце,
А бяры ж ты, мой брацейка, у серабры,
А бяры ж ты, мой брацейка, з розумам.
Самі мы на яе золата наложым,
А ў галоўку мы ёй розуму не ўложым.

У канцы твора выяўляецца мэтавы ідэйна-мастацкі вывад-абагульненне,
сфармуляваны ў выглядзе народных прыказак і прымавак: *Свайго вума
не ўложыш; Свайго розуму не дасі / не прыставіш; Золата і ў краме
дастанеш, а свайго розуму нікому не прыставіш; Розуму грашыма не
заменіш; Не жыві дабром, а жыві ўмом і інш.*

Песні-роздумы пра будучае замужжа і жаніцьбу адлюстроўваюць інтым-
ныя пачуцці маладых людзей. Яны жывуць надзеяй на лепшую долю і
трывожачца з-за магчымых няшчасцяў у будучым сямейным жыцці.

Больш дэталёва сямейныя калізіі раскрываюцца ў вялікай тэматычнай
групе песень замужняй жанчыны аб жыцці ў няроднай сям'і. Тут яскрава

вылучаюцца матывы журботнага разважання замужніцы над сваёй доляй, якая закінула яе, магчыма, далёка ад радзімай старонкі ў нялюбы чужы край, дзе "трудно жыці, трудно быці, з чужынай гаварыці". У гэтых песнях раскрываюцца драматычныя адносіны родзічаў мужа да нявесткі.

Як паказвае аналіз фальклорных тэкстаў сямейна-бытавой лірыкі з розных рэгіёнаў Беларусі, найбольш сустракаецца варыянтаў матыва сустрэчы замужняй жанчыны, якая жыве ў чужой сям'і, з роднымі бацькамі, братамі, сёстрамі. Часцей за ўсё тут прадстаўлены варыянты сустрэчы ўяўнай, "мысліцельнай", чым рэальнай, наяўнай.

Маладзіца-замужніца ў гэтых песнях-марах карцінна малюе дарожку да бацькоўскай хаты, якая "чабром зарасла, чабром зарасла, лісцем запала, чырвонай калінай пазавісала", або "дуб'ём зарасла, лісцікам зялёным завешалася", ці "спарышом-травой зарасла, калінаю завісла, вадой заплыла".

Уяўнае вобразнае апісанне маладзіцай дарожкі дапаўняе надзея на пераадоленне ўсіх дарожных перашкод: "чабор я парву, лісцік падмяту, чырвоную каліну на бок пахілю, ці я ўрашуся, ці я ўмачуся, у сваёй роднай мамкі перасушуся, спарышок-траву ножкамі патапчу".

У асобных варыянтах песні апісанне дарожкі з'яўляецца антытэзай сямейнаму жыццю маладзіцы: "дарожка дуб'ём зарасла, лісцікам завешалася — я худым мужам нацешылася". У некаторых песнях паказ дарожкі набывае сімвалічна-вобразны сэнс, абумоўлены наказам маці не забываць родны куток, пакуль яна жыва, бо як памрэ, то "дарожка зарасце ельнікам-бярэзнікам і горкім рапейнікам". У песнях, апавядаючых пра праводзіны дачкою маці-госці, няма такога вобразнага апісання самой дарожкі як рэальнасці, хоць і ўяўнай, а ёсць толькі сімвалічная дэталі затрымкі дачкі і маці на дарозе-ростані "травічкай, што ногі сплутала", або "расічкай (не слязьмі) вочкі выбіла". Нежаданне раставання з маці доўга не дазваляе дачцы прызнацца, што: *Не травічка ножкі сплутала, // А сплутала мяне, мамачка, // Чужа-дальняя староначка // І няверная дружыначка.*

Такіх вобразна-апісальных песень раставання дачкі з маці найбольш бытуе на Гомельшчыне. На Віцебшчыне ў сямейна-бытавых песнях часцей вар'іруецца матыву гасцявання бацькі, брата і сястры нявесткі.

Начлег бацькі ў чужой хаце трывожны. Бацька "пад акошкам спаць лажыцца, бо дамоўкі туравіцца" (турбуецца — ад "туравала" дарожнага), спяшаецца. Калі дачка прапануе бацьку пачакаць у яе абеду, то ён адказвае: *А я ўчора павячэраў, к абеду дамоў заеду*, што азначае, "не за далёкі свет ехаць", можна і без снядання абысціся, якое гаспадары, відаць, не шчыра ці зусім не прапанавалі. Гэта акалічнасць моцна крыўдзіць бацьку і самую дачку, якая, гаворачы ў хаце з блізкім чалавекам, устрымліваецца ад слёз, а на вуліцы дае ім волю. Таму бацька на запытанне дачкі, калі ён зноў будзе ў яе гасцяваць, адказвае: *Вазьмі, дачка, пяску жменю, ды пясей на каменю, // Калі гэты пясок узойдзе, тады ў госці к табе буду.*

Гэта трапнае народнае выслоўе часта выкарыстоўваецца як сімвал безнадзейнасці ў сіроцкіх, рэкруцкіх і ўдовіных песнях.

Часта пры сустрэчы бацькоў маладзіца адразу жаліцца ім на сваё гаротнае замужняе жыццё. Апавяданне пра гэтае жыццё часам будзецца на трапных афарызмах-выслоўях: *Ай гарую, мой татулька, гарую // Ды і скрозь ночку на вадзіцу хадзіла, // Ды з трох крупін сабе кашу варыла.* Тут, як бачна, гіпербалізацыя вельмі змястоўна стасуецца з літотай: *ую ноч ваду насіць, каб з трох крупін кашу зварыць.*

У песнях пра гаротнае жыццё маладзіцы замужам нярэдка вар'іруецца матыву пра ганарлівага брата, які каля "двору ездзіць, а к сястрэ ў двор не заедзіць". А прычынай таму бывае няўдалае замужжа альбо беднасць замужняй маладзіцы: *А як я багата жывала, // Цераз мой двор дарожка ляжала, // Тады ка мне радзіна язджала. // А як мяне худобачка ўбіла, // Дык мяне радня ўся забыла.*

У памяці народнай нямала захавалася песень пра жанчыну-ўдаву, сірату. Часта гэтыя вобразы спалучаліся ў адно цэлае. Жанчына-сірата на кароткі час спазнае замужняе шчасце. Але няўмольны лёс хутка разлучае закаханых: муж або раптоўна памірае з-за трагічнага выпадку, хуткаецнай хваробы або гіне на вайне і маладзіца застаецца ўдавою, нават не спазнаўшы мацярынскага шчасця. І для яе застаецца адзіная дарога: ісці з гора ў

манастир маліцца богу і прасіць яго паслаць супакой і ўцеху, а, магчыма, і новую радасць кахання.

У сіроцкіх песнях маладзіца не толькі пабуджае сваіх бацькоў і просіць іх даць параду, але і шле пракляцце зімовым вятрам, каб неслі з двара "траўку-мураўку зялёну... кветкі па полю", "пакрышылі яловыя дошкі на крошкі і паднялі мамку і татку на ножкі". Гэтае магічнае закліццё набывае ў песні важнае эмацыянальна-мастацкае значэнне.

У сіроцкіх песнях і песнях удавы часта выкарыстоўваюцца амаль аднолькавыя выказванні аб намеры адшукаць родзічаў жывымі. Толькі парознаму вар'іруюцца месцы пошукаў: каля лесу, поля, даліны, Дону, Дунаю, каля берага ракі, возера, зялёнай дубравы. Па інтуіцыі песенныя персанажы лёгка знаходзяць месцы гібелі або захавання праху сваіх блізкіх людзей, якія загінулі выпадкова або на вайне. У вар'іруемых песенных тэкстах пра пошукі трагедыяных месцаў гібелі родзічаў у гэтых тэматычных групах песень своеасабліва пераасэнсоўваюцца словы *даліна* і *доля*. У адным выпадку *даліна* — рэальнае месца гібелі мужа, у другім — *доля* азначае магілу маці, якую знайшла сірата. Такія песні бытуюць у Ельскім раёне Гомельскай вобласці. У адной песні ўдава *Кругом Дона абышла, // Мілага не знайшла (жывога). // Толькі знайшла даліну // І мілага магілу*; у другой песні сірата *Кругом поля абышла, // Ох, жураўліка не знайшла. // Толькі знайшла долечку, // Ох, свае ж мамкі магілачку. Даліна і доля* тут выступаюць як сінонімы слова *магіла*.

Назіраючы за ідэйна-мастацкімі асаблівасцямі песень удоў і сірот, мы заўважаем падабенства ў разважаннях пра ўзаемаадносіны братоў і сяцёр. У сіроцых песнях заўважаецца пэўная іх адчужанасць, аддаленасць. У асобных выпадках браты наведваюць сяцёр, спачуваюць ім, хочуць дапамагчы.

Падагульняючы сказанае, заўважым, што матывы і сюжэты ў асноўных пяці тэматычных групах сямейна-бытавых песень раскрываюць сутнасць задумы твораў, а вобразы як саміх песенных персанажаў, так і сімвалічныя даюць мажлівасць глыбей пранікнуць у сутнасць іх мастацкай палітры.

Г.М. БУТЫРЧЫК

АРХЕТЫП У ЛІТАРАТУРНЫМ ТВОРЫ

Архетып — паняцце, якое аформілася ў аналітычнай псіхалогіі К.Г.Юнга, што спрыяла адраджэнню міфалагічнай школы літаратуразнаўства на пачатку XX ст. і стала падмуркам псіхааналітычнага (юнгіянскага) падыходу да літаратуры.

К.Г.Юнг вызначаў архетыпы як першавобразы і найбольш грунтоўнае тлумачэнне даў ім у сваёй працы "Аб адносінах аналітычнай псіхалогіі да паэтыка-мастацкай творчасці": "Правобраз (архетып) ёсць фігура — дэман, чалавека ці падзеі, — што паўтараецца на працягу гісторыі ўсюды, дзе свабодна дзейнічае фантазія... Усярэднана адлюстроўваючы мільёны індывідуальных перажыванняў, архетыпы даюць такім шляхам адзіны вобраз псіхічнага жыцця, расчлянёны і спраецываны на розныя лікі міфалагічнага пандэмоніуму... У кожным з гэтых вобразаў крысталізуецца часцінка чалавечай псіхікі і чалавечага лёсу, часцінка пакут і насалоды — перажыванняў, што незлічона паўтараюцца ў бясконцым шэрагу продкаў... і што заўжды прымалі аднолькавы ход"¹.

Разгледзім, што значыць архетып для літаратуразнаўчай навукі. Архетыпічныя вобразы, якія паўстаюць з калектыўнага бессвядомага, з'яўляюцца містэрычнымі і невызначальнымі. Гэта не канкрэтныя паняцці ці ўяўленні, а хутчэй своеасаблівыя "энергетычныя цэнтры", "магнетычныя палі", якія не толькі ўплываюць, але часам культывіруюць індывідуальныя думкі, пачуцці, паводзінныя ўзоры. Адзін з буйнейшых даследчыкаў архетыпаў Э.Эдэнгер пісаў: "Архетып для псіхікі — тое самае, што інстынкт для цела... Паводле падабенства ў біялагічных паводзінах мы робім выснову пра інстынкты. Так, назіраючы за псіхалагічнымі феноменамі, можна